

KONCEPT PREDSTAVNIŠTVA: KDO KOGA PREDSTAVLJA IN KAKO

Povzetek. Avtorja se v članku ukvarjata s konceptom predstavništva, kakršen se je razvil v zahodnih demokracijah, od francoske revolucije do danes. Vzporedno s tem obravnavata tudi funkcijo odločanja predstavniškega telesa, ki ju mnogokrat ne ločujemo med seboj, kar vodi do nepopolnega razumevanja sistema parlamentarizma. V članku so prikazani različni tipi predstavništva glede na odnos med predstavljenim in predstavnikom, ter različni tipi predstavniških sistemov, s čimer se poudarja razlikovanje med pojmom parlamentarizem in predstavniški sistem. Tipe sistemov lahko ločujemo glede na odnos predstavnikov do svojih volivcev, glede na njihovo odločanje v predstavniškem telesu, svobode javnega mnenja in prostora, v katerem potekajo pogajanja za odločitve. Na podlagi modelov poskušata v to shemomestiti slovenski sistem predstavništva in opozarjata na nove izzive, ki jih hitri tehnološki razvoj postavlja pred predstavniški sistem.

Ključni pojmi: parlamentarizem, predstavništvo, predstavniški sistemi, slovenski predstavniški sistem.

O načelih predstavništva

Parlament ima v sodobnih teorijah demokracije posebno mesto, njegova konkretna vloga v družbi in državi pa je odvisna od posameznega političnega sistema. Parlament je indikator, ki nam kot nekakšno okno omogoča vpogled v globinske posebnosti posameznega političnega sistema (Vasović, 1991: 14). Pomeni prostor svobodne diskusije o različnih pogledih in ustanovo, ki predstavlja v najširšem smislu interese tistih, ki pri odločanju niso neposredno udeleženi (Pitamic, 1927). Sodobne demokratične vladavine izhajajo iz načela suverenosti ljudstva, to ljudstvo pa je tudi edino, kar je ostalo skupnega antičnemu razumevanju demos-kratein in sodobni stvarnosti.

* Marjeta Rangus, mlada raziskovalka na Fakulteti za družbene vede; dr. Drago Zajc, izredni profesor na Fakulteti za družbene vede, Univerza v Ljubljani.

** Izvirni znanstveni članek.

Suverenost je skorajda moderen pojem. Potem ko so ga »iznašli« srednjeveški pravni teoretiki, da bi upravičili in opravičili vsemogočno kraljevo oblast, se je do začetka moderne dobe suverenost preko Hobbesa, Locka in Rousseauja pomaknila v roke ljudstva in tam tudi ostala. Glasno in nasilno se je manifestirala ne v ameriški »revoluciji«, kjer je ves čas že bila (Tocqueville, 1996: 59–61), ampak v francoski meščanski revoluciji. Rousseau sam, ki je razvil ta koncept do potankosti, verjetno ni slutil, da se bo tako kmalu uresničil – pa se je; v svoji polnosti. Sicer le za kratek čas, takoj ko so jakobinci uvedli splošno volilno pravico.

Tu na oder demokracije stopi danes glavni igralec, do takrat razumljen kot antiteza demokracije – pojem predstavništva. Potem ko je antika spet našla pot v idejah zahodnih mislecev, sta si bila pojma grška demokracija in rimska republika sicer na nek način podobna, vendar v temelju nasprotna. Kljub temu je predstavništvo našlo pot v demokratične sisteme. Od že omenjenih mislecev so prevzeli idejo in jo razvijali predvsem protagonisti obeh revolucij – Sieyés, Condorcet, Madison in Paine.¹ Zadnji je ustvaril zmogovito formulo: v svojem delu *Rights of a Man* (1791) je antično neposredno demokracijo cepil z republikanskim sistemom predstavništva. Od tu naprej je le še zgodovina. Tri leta zatem Robespierre, sicer Painov politični sovražnik, sploh ni več verjel, da je demokracija kdaj koli bila res kaj drugega kot predstavniška vladavina.

Tako je postal predstavniški sistem edina demokratična oblika vladanja, ki jo danes poznamo, ker edina izraža suverenost ljudstva. Predstavniško telo ima zato kot edino legitimno telo v državi tudi najvišjo odločevalsko funkcijo – sprejemanje zakonov in vseh ostalih zavezujočih najvišjih pravnih aktov. Ta funkcija se je sicer razvila po povsem drugačni poti, vendar sta se obe, po vsej demokratični logiki, združili že na začetku poti razvoja sodobne demokracije.

Nerazločevanje teh dveh tokov v sicer danes isti strugi pogosto botruje našemu pomanjkljivemu razumevanju parlamentarizma oz. predstavniške demokracije v Sloveniji.

Razvoj koncepta predstavništva

Pojem predstavništvo izhaja iz latinske besede *repraesentare* in se je nanašal samo na nežive objekte (Pitkin, 1969: 2). Sicer pa ne Grki ne Rimljani niso poznali sistema predstavništva v današnjem smislu. Napačno bi bilo tudi misliti, da se je predstavništvo pojavilo šele z meščanskimi revolucijami, čeprav drži, da je v tem času dobilo novo kakovost. Pred francosko

¹ Več o tem glej v Hobson, Christopher (2008): *Revolution, Representation and the Foundations of Modern Democracy*. V *European Journal of Political Theory*, št. 7, str. 449–71.

revolucijo je bil predstavnik države, ki si jo je tudi lastil (Pitamic, 1927: 29), absolutistični kralj. Njegova predstavniška funkcija je izhajala iz njegovih dignitas. Sieyès, človek leta 1789, je pojem predstavnštva spravil v ospredje dogajanja francoske revolucije in njegovo funkcijo prenesel na ljudstvo, ki si je sedaj moralo samo izbirati svoje predstavnike (Hobson, 2008: 453). S tem so se vrata v predstavniško skupščino odprla vsem državljanom.

Politično predstavnštvo lahko razumemo kot proces medsebojne interakcije, ki zagotavlja podobnost med vladno politiko in stališči ljudstva. S tega vidika so volitve kot proces vzpostavljanja te interakcije konstitutivni element sodobnega političnega predstavnštva (Brezovšek, 2002: 53). Predstavnštvo je torej izrazito sociološki koncept, kar je pomenilo težavo za pravno ureditev pojma. Zaradi svoje funkcije ima tudi velik političen pomen, s pravnega vidika pa je rešitev ponujalo več pravnih teorij (Pitamic, 1927: 94–95).

Kot prvi je vlogo predstavnika natančno analiziral že Thomas Hobbes, njega pa podrobno Hanna Pitkin (1964: 328–40; 1964: 902–28). Hobbes je definiral predstavnika kot nekoga, ki deluje v imenu nekoga drugega; ki je dobil moč za delovanje od tiste druge osebe. Predstavnštvo pomeni moč sprejemati zaveze in povzročati posledice za druge. S tem dobi predstavnik več pravic za delovanje, predstavljeni pa več odgovornosti, saj ležijo dejanja predstavnika po Hobbesovem mnenju na odgovornosti tistih, ki so ga izvolili (Pitkin, 1969: 7). Predstavnik teoretično deluje v imenu drugih, na njihovem mestu, namesto njih, po njihovem pooblastilu, za njihovo dobro, v njihovem interesu, v skladu z njihovimi željami in zahtevami, za iskanje njihovega dobrega in za zadovoljevanje njihovih potreb (Pitkin, 1969: 17). To je samo nekaj načinov teoretične razčlenitve dela predstavnikov.

Pri tem se že takoj odpira vprašanje vezanega in nevezanega mandata. Imperativni oz. vezani mandat pomeni, da je izvoljeni predstavnik v parlamentu le pooblaščen zastopnik volilnega telesa in mora v celoti ravnati po navodilih tega telesa. Reprezentativni oz. nevezani mandat pa pomeni, da izvoljeni predstavnik predstavlja ljudstvo kot celoto in ni vezan na inštrukcije svojih volivcev. Pri svojem delu je svoboden, volivci pa ga za njegovo delo ne morejo odpoklicati pred volitvami (Grad, 2000: 26). S tem vprašanjem se je ukvarjalo že več politologov. McCrone in Kuklinski (1979) opisujeta vlogo predstavnika kot dihotomno vlogo: predstavnik je lahko zaupnik ali delegat. Delegata pri tem definirata kot osebo, ki mora upoštevati voljo svojih volivcev in glasovati v skladu z njo. Na drugi strani pa lahko kot zaupnike volivcev opišemo tiste predstavnike, ki glasujejo po lastnih prepričanjih in presoji (McCrone in Kulklinski, 1979: 287; Pitkin, 1969: 20). V primeru delegata in zaupnika gre za vprašanje vezanega oz. nevezanega mandata, pri čemer igra ključno vlogo razumevanje demosa kot nosilca suverenosti. Sartori (1987: 29–30) piše, da »če tisti, ki je izvoljen, ni razumljen kot predstavnik

tistih, ki so ga izvolili, potem enostavno volitve per se ustvarjajo absolutnega vladarja.« »Pogled na vlogo predstavnika je odvisen od posameznikovega izhodišča«, piše Hanna Pitkin (1969: 17). Bolj kot nekdo gleda na predstavnika kot superiornega v modrosti in izkušnjah, bolj bo poudarjal potrebo po neodvisni presoji in nevezanem mandatu.² Neodvisnost predstavnika se poudarja tudi takrat, kadar je v njegovem ospredju nacionalni interes³ oz. dobrobit naroda kot celote (Pitkin, 1969: 17–20).

Predstavniška demokracija je bila seveda deležna tudi kritike. Kot pravi G. D. H. Cole je ena največjih napak demokracije v tem, da vsebuje teorijo predstavnštva, kitemelji na napačni predpostavki, da lahko en človek predstavlja veliko število drugih in da je takšno izražanje volje poimenovano kot demokratično. Cole sicer ne ponuja ničesar, s čimer bi nadomestil predstavniki sistem (Stocks, 1931: 410).

Ravno na tej točki klasično teorijo predstavnštva kritizira tudi marksizem, ki pravi, da dilema med reprezentativnim mandatom in neodvisnim predstavnikom izraža protislovje samega koncepta političnega predstavnštva, ki ne temelji na realnem človekovem položaju v družbi, ampak na abstraktnem državljanu (Ribarič, 1978: 1136). Ključni problem meščanskega koncepta predstavnštva je po mnenju marksistov v tem, da izhaja iz predpostavke o dvojnosti politične oblasti – ljudstva kot nečesa trajnega, neizbežnega in danega za vedno (Đukić-Veljović, 1988: 26). Dilemo meščanskih teorij lahko po prepričanju marksistov rešimo le s preseganjem samega političnega predstavnštva, ki temelji na dualizmu konkretnega človeka in političnega človeka, torej z združitvijo oblastne (politične) in proizvodnjske (družbene) komponente. Parlamentarno mašinerijo liberalne države naj bi po Marxu zamenjala struktura komune, s čimer bi se zagotovilo popolno odgovornost poslancev – delegatov (Held v Zver, 1991: 42). V takšnem sistemu naj bi najmanjše skupnosti opravljale lastne zadeve, volile delegate v večje administrativne enote in tako naprej v sam vrh piramidno strukturirane neposredne demokracije, kjer je mogoče odpoklicati vse delegate, če se niso ravnali po navodilih volivcev. Marx sicer parlamentarizma ni odklanjal kar tako, vsaj ne, dokler lahko še koristi delavskemu razredu in razmere za revolucijo še niso zrele (Zver, 1991: 42).

² Rogowski (1981: 403) to imenuje »ne-predstavnštvo«, v to skupino pa uvršča Lenina in njegovo boljševisko stranko, rasiste, šoviniste in sploh vsakršno predstavnštvo »superiornih« nad »inferiornimi«.

³ Za nevezan mandat se je zavzemal že Edmund Burke v svojem nagovoru volivcev v Bristolu leta 1774, enako načelo pa je izražala tudi francoska ustava iz leta 1791. Nasprotno je Robespierre kasneje zagovarjal vezanost mandata na želje ljudstva, enako stališče pa je zavzemal tudi J. S. Mill. Tudi vse moderne ustave, ki so nastale od konca 19. stoletja naprej, so izražale nevezanost mandata poslancev (Stocks, 1931: 408).

Razvoj parlamentarizma

Prvi parlamenti so se razvili iz kraljevih posvetovalnih teles oz. srednjeveških stanovskih skupščin, s katerimi si je plemstvo pridobilo pravico do soodločanja pri davkih. Zlasti iz angleške tradicije izhaja razvoj zakonodajne oblasti do takšne, kot jo poznamo danes. S tem ko je družba in gospodarstvo postajalo vse bolj kompleksno, so se množile tudi naloge, s tem pa so postale vse bolj splošne tudi inštrukcije volivcev (Testen, 2005: 12–13). S krepitvijo vloge parlamenta kot zakonodajnega telesa in razvojne ideje predstavništva so člani parlamenta prenehali biti zgolj predstavniki svojih skupnosti in so postali predstavniki vsega ljudstva, s tem pa je tudi njihov mandat spremenil svojo naravo in je postal reprezentativen (Grad, 2000: 26). Parlament je na tej točki postal nekaj novega, ne zgolj predstavniško telo, pač pa telo, ki v imenu suverena dela nekaj, česar ne more storiti sam (Stocks, 1931: 412).⁴ Šele z združitvijo obeh temeljev parlamentarizma, predstavniškega načela in zakonodajne funkcije, je parlament postal utemeljena legitimna demokratična institucija. Postal je govorec neme množice (Stocks, 1931: 413).

Pri parlamentarnem predstavništvu pa se sprašujemo tudi o tem, na kakšen način izbiramo svoje predstavnike. Volivec se tu srečuje s temeljno dilemo: voliti mora predstavnika, ki bo reprezentativen zanj, za njegove interese, ki bo torej kljub svobodnemu mandatu glasoval tako, da bo volivcu všeč in se bo ta lahko identificiral z njim. Hkrati mora voliti nekoga, ki bo po volivčevem mnenju tudi zmožen ustvarjati občo voljo družbe.

Edini način, kako zavarovati svojo suverenost in hkrati obdržati predstavnike v nekakšni nevezani odvisnosti od javnega mnenja, so volitve, ki zagotavljajo vez med konceptom predstavništva in demokracijo (Stocks, 1931: 406). Volitve so nekakšen centralni živčni sistem političnega sistema. Njihova naloga je ta, da vzpostavijo demokratični sistem (Sartori, 1997: 27), s tem pa prinesejo v politiko »personalni dejavnik« (Brezovšek, 2002: 55). Heywood (1997: 213) našteva sedem funkcij volitev, med njimi so rekrutacija politikov, oblikovanje vlade, zagotavljanje predstavništva, vpliv na politiko, poučevanje volivcev, graditev legitimnosti in krepitev elit. Vse te funkcije pa niso demokratične, zlasti zadnja, ki omogoča krepitev elitizma in spodbija enakost v družbi. Na oligarhične oz. aristokratske elemente volitev je opozarjal tudi že Manin (1997: 134).

V eni najnovejših analiz predstavništva je Jane Mansbridge (2003: 515–28) razvila štiri tipe predstavništva glede na odnos med predstavnikom in volivcem oz. glede na dejavnike, ki vplivajo na izbiro volivca. Pri tem je upoštevala predvsem zakonodajno funkcijo predstavniškega telesa. Prvo

⁴ Več o tem tudi v Pitamic, Leonid (1927): *Država. Družba svetega Mohorja*. Ponovno izdala Cankarjeva založba v Ljubljani, 1996.

obliko predstavništva, tradicionalno, imenuje zavezno (promissory) predstavništvo, ki temelji na zavezujočih obljubah, ki jih da predstavnik svojim volivcem. Takšno predstavništvo se najbolj približa idealu o relativno neposrednem prenosu volje volivcev v končno odločitev. Volitve so postopek avtorizacije in hkrati obračun odgovornosti.

Drugi tip predstavništva temelji na pričakovanjih (anticipatorno). Ta oblika izhaja iz empiričnih raziskav politologov, ki so ugotovili, da velik del volivcev voli retrorspektivno, kar pomeni, da se glede na preteklo obnašanje predstavnika odločajo, kako bodo volili vnaprej. Z vidika predstavnika to pomeni, da zadnji ne skuša uresničevati volilnih obljub in zavez, ki jih je dal pred volitvami, ampak je usmerjen na naslednje volitve. V času mandata poskuša ugibati bodoče preference volivca in se po njih tudi ravnati. Razmerje moči tako deluje za nazaj. Takšno predstavništvo namenja večjo pozornost temeljnim potrebam in vrednotam družbe in se ne ukvarja toliko z vsakdanjimi oz. kratkotrajnimi zadevami.

Žiroskopsko oz. stabilno predstavništvo je ne samo drugačno, ampak do neke mere tudi neskladno z anticipatornim tipom predstavništva. Mansbridge s tem izrazom poimenuje predstavništvo, ko volivci izbirajo takšne predstavnike, ki so »stabilni« v svojih preferencah in ciljih. Ti predstavniki niso odvisni od zunanjih spodbud, ampak delujejo v določeni smeri zaradi svojih lastnih notranjih nagibov. V tem smislu so v svojem odločanju popolnoma svobodni, niso podvrženi preverjanju odgovornosti na volitvah, ampak samo svoji lastni presoji.

Četrti tip predstavništva se pojavlja predvsem v večinskih volilnih sistemih in ga avtorica poimenuje nadomestno predstavništvo. Takšno predstavništvo nastaja v primerih, ko določeni volivci ali skupine volivcev v svojem predstavniku ne vidijo zagovornika svojih specifičnih interesov. Zato najdejo predstavnika v poslancih iz drugih volilnih okrajev (oz. strank), ki zastopajo njihove interese na splošno (npr. homoseksualci, okoljevarstvena gibanja, pravice živali idr.).

Tipi predstavništva, kot jih je razvila Jane Mansbridge, še vedno ne odgovarjajo na dilemo volivca, kako izbirati predstavnika. Medtem ko predvsem nadomestno predstavništvo, delno pa tudi zavezno in anticipatorno, izražajo zlasti osebne preference volivca, predstavlja žiroskopski tip izraziti princip obče volje volivca. V žiroskopskem predstavništvu se volivec namreč odloča na podlagi percepcije: da bo predstavnik volil tako »kot je najbolj prav«, ne glede na zadevo na dnevnem redu.

Tipi predstavniških sistemov

Odgovore na takšna odprta vprašanja ponuja Manin, ki je v svoji knjigi *The Principles of Representative Government* (1997) predstavil model za

analiziranje predstavniških sistemov. Predstavniške vladavine analizira na podlagi štirih načel, konkretnih institucionalnih izbir, ki jih mora sprejeti vsaka družba v določenem obdobju zgodovine in ki so od takrat naprej očitne in ves čas prisotne v vseh predstavniških sistemih (Manin, 1997: 4). Ta načela so volitve predstavnikov, način odločanja predstavnikov, svoboda javnega mnenja in prostor debate o javnih zadevah. V skladu z njimi Manin našteva tri idealnotipske demokratične oblike predstavniške vladavine glede na odnos med predstavljanim in predstavnikom: parlamentarizomm, strankarsko demokracijo in t.i. osebno oz. »audience« demokracijo (Manin, 1997: 202).

S parlamentarizmom Manin (1997: 202–06) opisuje že nekoliko preživeto vladavino in s tem jasno postavlja razliko med parlamentarizmom na splošno in med določeno obliko predstavniškega sistema. Pri volitvah se vzpostavi neposredna povezava med predstavnikom in volivci, izvolitev posameznika pa je posledica njegovega osebnega značaja oz. zaslug na lokalni ravni, kar izraža zaupanje. Z volitvami se izražajo tudi drugi, nepolitični interesi, npr. lokalni ali poklicni, izid volitev pa ni posledica političnega tekmovanja. V takšnem procesu je izvoljen poseben tip elite – »notabli« oz. ugledneži. Izvoljeni poslanci glasujejo svobodno, po lastni vesti,⁵ in niso vezani na mnenje zunaj parlamenta. Ker se v tem tipu volitve ne odvijajo na osnovi tekmovanja (strankarskih) političnih programov, se z volitvami tudi ne razrešujejo vprašanja, ki sicer delijo družbo. Te zadeve navadno pridejo na dan po drugih poteh, preko demonstracij, peticij ali medijskih kampanj. S tem se odpira možnost razdora med parlamentom in javnim mnenjem. Kaj lahko se zgodi, da interesi, ki se izražajo preko raznih družbenih gibanj in iniciativ znotraj parlamenta, ne najdejo svojega zagovornika. Ostrogorsky (v Manin, 1997: 205) ocenjuje, da je takšna dvojna oblast bistvena za parlamentarizem, saj mora biti javno mnenje po eni strani ves čas navdih za delo parlamenta, po drugi strani pa morajo imeti interesi popolnoma prosto pot pri svoji formulaciji, da se potem lahko izražajo pred vrati parlamenta. Ker poslanci v parlamentu niso vezani na mnenje svojih volivcev, je lahko parlament zakonodajno telo v polnem pomenu: odločitve se sprejemajo s pomočjo izmenjave argumentov, preko diskusije pa se lahko ustvarja konsenz med različnimi mnenji. Nujen pogoj je seveda (z)možnost spreminjanja mnenja, sicer končna odločitev ni mogoča.

Širitev volilne pravice je spremenila odnos volivcev do svojih predstavnikov. Zaradi specifičnosti svojih interesov so se začele oblikovati prve stranke tudi zato, da bi mobilizirale volivce sebi v podporo. V predstavniškem

⁵ Obdobje takšnega mandata nekateri poimenujejo kar »zlata doba zasebnih poslancev«, nanaša pa se predvsem na angleški parlamentarizem v 1. polovici 19. stoletja oz. na Burkovega predstavnika (Manin, 1997: 203).

sistemu, ki ga tudi Manin (1997: 206–18) imenuje strankarska demokracija, je veljalo prepričanje, da bodo mandati podeljeni »navadnemu človeku« in se bo s tem končalo obdobje elitizma, ki je značilno za parlamentarizem. Z raziskovanjem socialističnih in socialdemokratskih strank je Robert Michels (v Manin, 1997: 207) ugotovil, da so njihovi poslanci kljub temu, da so prihajali iz delavskega okolja, vodili precej buržoazno in neproletarsko politiko. Stranke so najbolj sposobnim članom omogočile vzpon na družbeni lestvici in s tem ustvarile novo elito, ki je sicer osnovana na drugačnih temeljih kot v parlamentarizmu. Zaželene kakovosti predstavnika niso več visoka lokalna in družbena pozicija, pač pa aktivizem in organizacijske sposobnosti. Poleg tega volivci ne izbirajo več kandidatov na podlagi lastnosti, ampak kandidate zanje izbere stranka, zato volivci volijo stranko, ne kandidata. Z vstopom strank na volitve se pojavi tudi volilna stabilnost oz. tradicija voliti isto stranko, ki se prenaša iz generacije v generacijo. Posledica tega je izginotje še enega temeljnega kamna parlamentarizma: volitev predstavnika na podlagi osebnega poznanstva in zaupanja.

Volilno stabilnost v veliki meri določajo socialno-ekonomski dejavniki, cepitve (cleavages) pa odražajo razredne razlike. Na volitvah se volivci polarizirajo glede na socialno vprašanje, kot v parlamentarizmu, ki ima prednost pred političnimi temami oz. strankarskimi programi. Podobno kot v parlamentarizmu volitve pomenijo izraz zaupanja, le da v tem primeru stranki in ne posamezniku. Predstavniki tako tudi ni več svoboden pri svojem odločanju in glasovanju, ampak je vezan na svojo stranko, ki ji je tudi dolžan svojo izvolitev.

Stranke pa ne organizirajo samo tekmovanja za volitve, pač pa tudi izražanje javnega menja, ki je prav tako strukturirano okrog strankarskih cepitev (Manin, 1997: 215). S strankami so povezane tako določene civilnodružbene skupine, gibanja in zveze, kakor tudi mediji. Ker stranke obvladujejo tako volilne teme kot javno mnenje, oboje sovпада. Ker so vsa sredstva za izražanje mnenja povezana s strankami, posamezni državljani ne morejo govoriti sami zase, ampak so vezani na svojo stranko v parlamentu ali na organizacije, povezane z njimi.

Prav tako tudi parlament preneha biti forum, kjer se srečujejo argumenti in poteka diskusija o njih. Glasovanje nadzoruje stroga strankarska disciplina, saj si predstavniki ob predstavitvi različnih mnenj ne morejo premisliti, potem ko je odločitev stranke sprejeta. Ker prihod strank v parlament pomeni tudi polarizacijo strank na pozicijo (koalicijsko ali samostojno) in opozicijo, je glasovanje strank podvrženo strogemu pravilu: pozicijske stranke podpirajo vladne predloge, opozicijske jim ugovarjajo. Odločitve, ki jih sprejemajo stranke, se navadno določajo znotraj stranke, pred debato v parlamentu, kar seveda ne vključuje mnenja drugih strank. Vendar pa po drugi strani, v primeru koalicijskih vlad, zahtevajo debato med strankarskimi

voditelji, v določenih primerih pa tudi med večino in manjšino v parlamentu. Volitve tako ne odločajo o smereh politik, ampak o tem, kdo jih bo vodil.

Zadnji, tudi v časovnem smislu modernejši tip predstavnštva, je osebna ali »audience« demokracija (Manin, 1997: 218–34). Pojavljati se začne po koncu sedemdesetih let 20. stoletja, ko so v ospredje spet stopile kandidatove osebne lastnosti kot ključni faktor za izvolitev. Volivci ne volijo več stabilno, ampak na vsakih volitvah drugače, odvisno od posameznih oseb, ki tekmujejo za njihove glasove. Spet je pomemben osebni odnos, vendar bolj na ravni izvršne oblasti in elektorata. Opaziti je tendenco po personalizaciji oblasti v državah s proporcionalnim sistemom, predvsem preko organiziranja volilnih kampanj, v glavnem okrog strankarskih voditeljev. Stranke imajo še vedno ključno vlogo, saj zagotavljajo omrežja vplivnih stikov, finančnih kapacitet in prostovoljnih aktivistov. Na nastalo situacijo sta vplivala predvsem dva vzroka: 1. Z razširitvijo množičnih medijev so se pojavili novi kanali komunikacije, ki omogočajo tudi neposreden stik s potencialnimi volivci. Množični mediji so prav tako omogočili možnost manipulacije in kreiranja medijskih oseb, ki daje prednost tistim, ki znajo dobro izkoriščati nove kanale, kar tudi volitvam še vedno daje elitistični značaj. 2. Po drugi svetovni vojni se je močno povečal obseg nalog, ki jih mora opravljati vlada, s tem pa se je seveda močno poglobila specifičnost posameznih ukrepov. Vse to povzroča potrebo vlade po nekakšni diskrecijski pravici v odnosu do političnih programov, saj je določene dogodke skoraj nemogoče predvideti. To je posplošilo strankarske volilne programe in pri kandidatih za predstavnike potisnilo v ospredje kvaliteto sprejemanja racionalnih odločitev.

Vse te spremembe so seveda pomembno vplivale na volilno telo, ki je postalo bolj responzivno na volilne teme. Volivci prav tako volijo različne stranke, npr. na predsedniških, strankarskih ali lokalnih volitvah. Volilno telo je zelo heterogeno, enako repletene in zapletene so tudi družbene cepitve, ki se hitro spreminjajo in so vse enako pomembne. Izbira politika je, katero izmed teh potencialnih cepitev bo izkoristil za odpiranje volilne debate, volilno telo pa na te iniciative reagira kot občinstvo (audience). Politiki se tu znajdejo na spolzkih tleh, so svobodni, vendar ne vedo vnaprej, katera cepitev bi bila zanje »najučinkovitejša«, zato so v nenehnem iskanju najboljše opcije. Politiki na takšen način ustvarjajo »polje preferenc«, okrog katerih se ali se ne polarizirajo volivci. V strankarski demokraciji so te cepitve znane vnaprej in so zelo trdne.

Ker volivci volijo na podlagi »podobe« tako kandidata kot stranke, predstavnik pri svojem odločanju in glasovanju uživa določeno mero svobode. Vendar so te podobe zelo nejasne in omogočajo več interpretacij, kar seveda tudi omejuje svobodo predstavnika.

V tem sistemu predstavnštva so kanali javne komunikacije veliko bolj politično nevtralni oz. nestranski kot v strankarski demokraciji. Sicer

lahko izražajo določene politične preference, vendar strukturno niso vezani na stranke. S tem se spet odpira možnost za različne debate, kar pomeni, da mnenje parlamenta in javno mnenje nujno ne sovpadata. Zaradi razvitosti medijskega trga se moramo zavedati manipulacij, ki so lahko prisotne pri preverjanju javnega mnenja, pri pripravi vprašalnikov, in lahko vodijo do medijske konstrukcije javnega mnenja. Zato je zelo pomembno, da so tudi organizacije za raziskovanje javnega mnenja neodvisne od strank. Z vidika različnosti mnenj je osebna demokracija podobna parlamentarizmu, s to razliko, da raziskave javnega mnenja in nove možnosti komunikacij omogočajo izražanje mnenja in preferenc tudi bolj apatičnih in nezainteresiranih državljanov, parlamentarizem pa terja visoko motivirane posameznike.

Podobno kot v strankarski demokraciji tudi v osebni demokraciji parlament ni prostor javne diskusije. Vsaka stranka je organizirana okrog svojega vodje in glasuje disciplinirano, po navodilih svojega voditelja. Vendar pa se posamezni predstavniki srečujejo s svojimi volivci in interesnimi skupinami, kjer pozicije niso tako trdno vkopane. Ker imamo danes dobro izobražene, nestalne volivce, zainteresirane za politiko in dobro poučene o določenih zadevah, se je debata prenesla na medije in na samo javnost. Velika zasluga za takšen prenos gre nevtralnim medijem.

Tabela 1: NAČELA IN VARIACIJE V PREDSTAVNIŠKEM SISTEMU

	parlamentarizem	strankarska demokracija	osebna oz. »audience« demokracija
volitve predstavnikov	<ul style="list-style-type: none"> • Izbira zaupnikov • Izrazijo se lokalne vezi • Ugledne osebnosti 	<ul style="list-style-type: none"> • Lojalnost eni stranki • Izražanje razredne pripadnosti • Aktivisti/strankarski birokrati 	<ul style="list-style-type: none"> • Izbira zaupnikov • Odzivno glede na volilne obljube • Medijski strokovnjaki
delna avtonomija predstavnikov	<ul style="list-style-type: none"> • Predstavniki glasujejo • po lastni vesti 	<ul style="list-style-type: none"> • Strankarske vodje prosto določajo prioritete znotraj programa 	<ul style="list-style-type: none"> • Glasovanje na podlagi podobe
svoboda javnega mnenja	<ul style="list-style-type: none"> • Javno mnenje in volilni izid ne sovpadata • Glas ljudstva »pred vrati parlamenta« 	<ul style="list-style-type: none"> • Javno mnenje in volilni izid sovpadata • Opozicija 	<ul style="list-style-type: none"> • Javno mnenje in volilni izid ne sovpadata • Javnomenjske ankete
prostor pogajanj	<ul style="list-style-type: none"> • Parlament 	<ul style="list-style-type: none"> • Debata znotraj stranke • Pogajanja znotraj stranke • Neokorporativizem 	<ul style="list-style-type: none"> • Pogajanja med vlado in interesnimi skupinami • Debata v medijih - plavajoči volivci

Vir: Manin, 1997: 235

Predstavniški sistem v Sloveniji

Predstavniški sistem, kakršnega poznamo danes v Sloveniji, bi težko uvrstili v katerega koli od teh tipov. Pravega parlamentarizma nismo doživeli nikoli, razen morda v zadnjem obdobju Avstro-Ogrske, vendar ga ne bi mogli imenovali demokratični.

Današnja parlamentarna izkušnja Slovencev je posledica dolgoletnega prizadevanja za samostojnost in neodvisnost, kar se kaže tudi v njenih zgodovinskih institucionalnih izbirah. O izrazito parlamentarnem sistemu z vidika delitve moči moremo reči naslednje: volitve v Sloveniji, morda z majhno razliko zadnjih parlamentarnih volitev iz leta 2008, so potekale vedno na osnovi ideološke cepitve in ne socialnega vprašanja. Parlamentarne volitve 2008 prvič niso v ospredje naplavile vprašanja druge svetovne vojne in njenih posledic, ampak so se volilne debate vrtele okrog orožarske afere. Čeprav stranke vlagajo precej truda v volilni program, jim le redko, razen delno na pripravljenih soočenjih pred volitvami, uspe debato voditi okrog točk programa. Podobno kot v parlamentarizmu volitve niso razrešile, v katero smer se bodo reševala ključna družbena vprašanja, kot so vprašanje sprave, »izbrisani«,⁶ meja s Hrvaško. Enako kot v osebni demokraciji so slovenski volivci volili stranke, ki svojo podobo gradijo predvsem na svojih voditeljih,⁷ ne uspe pa jim vedno zadržati drugih vidnih članov stranke. Na zadnjih volitvah v parlament ni uspelo priti kar petim ministrom SDS, volilnega praga pa sploh ni prestopila NSi, stranka, ki je v preteklem mandatu vodila kar štiri resorje. Volivci niso stabilni: tudi če volijo isto stranko, ne volijo istih poslancev. V 18 letih pluralnih volitev so glasovi po strankah močno variirali. Zmagovalna stranka zadnjih volitev, SD, je npr. leta 1992 osvojila 13,5 % glasov, na naslednjih volitvah komaj 9 %, leta 2000 pa 12,1 % glasov (Zajc, 2001: 30). Na predzadnjih volitvah je ta odstotek še rahlo padel, na 10,02 % glasov in s tem 10 poslanskih mest. Po spremembi imena in okrepitvi s pribežniki iz drugih močnih strank, je SD na volitvah 2008 slavila velik skok in veliko zmago s končnimi 30,45 % glasov in 29 poslanskimi sedeži. Poleg tega moramo omeniti tudi zelo nizko stopnjo ponovno izvoljenih poslancev, ki v vseh letih še ni preseгла 50 %. Na zadnjih volitvah je bilo ponovno izvoljenih le 41 od 90 poslancev.

Največji poraženec slovenskega volilnega prostora je trenutno nekdanj skoraj monopolna stranka LDS. Potem ko je svojo podporo na volitvah od

⁶ Ravno v času nastajanja tega članka je v parlamentu potekala razprava o interpelaciji zoper notranjo ministrico Katarino Kresal, ki jo je vložila opozicija zaradi njenega ravnanja v primeru »izbrisanih«. Ker je bila interpelacija z veliko večino zavrnjena, bi lahko to vprašanje pogojno razumeli kot razrešeno. Postavlja se seveda vprašanje, ali bodo tudi volivci sprejeli takšno reševanje tega vprašanja (oz. ali so ga že s tem, ko so izvolili trenutno koalicijo).

⁷ To velja predvsem za dve največji stranki in stranko SNS.

leta 1992 (23,4%) samo še stopnjevala (1996 – 27%, 2000 – 36%), je volilni rezultat že leta 2004 močno upadel (22,8%), na zadnjih volitvah pa je po razpadu ob sestopu z oblasti komaj še uspela priti v parlament (5,21% glasov). Veliko je izgubila tudi SLS, ki je leta 1996 dosegla zavidljivih 19,3% glasov, na naslednjih volitvah je rezultat prepolovila, nato pa se že leta 2004 komaj obdržala nad volilnim pragom (6,27% in leta 2008 5,21%). Drugačen trend je pokazala stranka SDS, ki je kljub porazu na zadnjih volitvah v primerjavi s štirimi leti prej, ko je sicer sestavljala koalicijo, pri volilni podpori celo pridobila še nekaj stotink. Potem ko se je na prvih volitvah po novi ustavi komaj prebila v parlament s 3,3%, je že na naslednjih volitvah pridobila 13%. Na volitvah leta 2000 je sicer izgubila nekaj volivcev, vendar je potem svoj rezultat podvojila leta 2004 (29,08%) in ga na zadnjih volitvah komaj opazno dvignila (29,26%). Volilni rezultati torej kažejo, da se volivci v Sloveniji zadnjih osem let (troje volitev) zelo odzivajo na aktualno politično dogajanje oz. so zelo manipulativni glede na afere, ki jih sprožajo stranke v svojih kampanjah. Velike spremembe v podpori posameznim strankam zelo otežujejo tudi oblikovanje stabilnih koalicij.

Le redko slovenski poslanci glasujejo po svoji lastni vesti in presoji. Verjetno bi to lahko rekli v neki meri za skupščino, ki je delovala še po starem sistemu zbornic v letih 1990–92 in ki je odločala o temeljih slovenske države (ustavi). Današnji poslanci so podrejeni strogi strankarski disciplini. V prejšnjih dveh mandatih se je govorilo o glasovalnem valjarju vladnih koalicij, zadnji takšen primer strankokracije pa je glasovanje v primeru zaključnega računa za leto 2007, ko je SD po prvotnem glasovanju proti morala podleči volji svojega predsednika in zaradi sprejema resolucije o vstopu Hrvaške in Albanije v zvezo NATO potrditi predlog zaključnega računa, kot ga je pripravila prejšnja vlada. Eden temeljnih elementov parlamentarnega sistema je pripravljenost spremeniti mnenje glede na moč predstavljenih argumentov, kar pa ni praksa Državnega zbora. Način glasovanja v tipu strankarske demokracije zrelativizira pomen volilnega sistema. Res je, da proporcionalni sistem omogoča večjo raznolikost interesov v parlamentu in poskuša čim bolj prenesti razmerja med njimi tudi v Državni zbor, vendar oblikovanje koalicije razdeli stranke na večinske in manjšinske. Ker koalicijske stranke navadno vedno podpirajo predloge vlade in zelo redko dopuščajo prodor opozicijskih predlogov, ti praktično niso zastopani (v tem mandatu skoraj 40% volivcev). V zadnjem zaključenem mandatu 2004–08 se je tudi pokazalo, da je ob nastanku razlik znotraj stranke edina pot odhod drugače mislečih, ki so sabo odpeljali tudi svoje volivce.

Pri svobodi javnega mnenja imajo veliko vlogo neodvisni mediji, ki edini omogočajo oblikovanje neodvisnega drugačnega javnega mnenja (Manin, 1997: 228). V Sloveniji se je še nedolgo nazaj mahalo s seznamom lastnikov in povezanih strank v medijih, neodvisnost medijev pa je še vedno vroča

debata. Po poročilu Mirovnega inštituta iz leta 2004 »ekonomsko in politično moč nadzornikov slovenskih dnevnikov nadzorujejo ekonomsko in politično močni, predvsem pa kapitalsko in interesno povezani nadzorniki medijskih lastnikov« (2004: 79). Kljub temu lahko opazimo razlike med mnenjem v parlamentu in javnim mnenjem, kar se je že v preteklosti dostikrat izkazalo ob vlaganjih pobud za razpis referendumov. Ene izmed pobudnikov drugačnega mišljenja so pogosto tudi zunajparlamentarne stranke, ki s tem želijo opozoriti nase. Zadnji takšen primer je pobuda za razpis referenduma o vstopu Republike Hrvaške v zvezo NATO s strani zunajparlamentarne Stranke slovenskega naroda.

Javnomnenjske ankete so danes pogost način preverjanja mnenja med državljani, vendar so zaradi pogoste internetne izvedbe lahka tarča manipulacij.⁸ O odločitvah o vsakodnevni politiki se že dolgo ne pogajajo več, tam se samo sprejemajo. Delno na to vpliva tudi državnozborski poslovnik, ki ne omogoča več naknadnega spreminjanja predlogov zakonov s strani predlagatelja, če je ta vlada,⁹ razen členov, na katere je amandmaje vložilo že matično telo. Debata se je v določeni meri prenesla v javnost – v medije, med volivce, vendar redko vpliva na odločitve parlamenta. Novi kanali komunikacije sicer omogočajo izražanje mnenj tudi bolj apatičnih volivcev. Veliko apatičnost volivcev do politike izraža tudi podatek, da sta bila v zadnjem zaključenem mandatu 2004–08 v proceduro vložena samo dva predloga zakonov s podporo volivcev (Poročilo o delu DZ, 2008: 29), v mandatu 2000–04 pa ni bil vložen noben takšen predlog (Poročilo o delu DZ, 2004: 34). Še eden, po ustavi določeni predlagatelj, državni svet, se v preteklosti ni izkazal kot telo, ki bi oblikovalo predloge zakonov, niti kot telo, ki bi s svojimi mnenji vplivalo na nadaljnje postopke obravnavanja predlogov.

Zadnja vlada oz. njen predsednik je v svoj stil vodenja vnesel še eno novo lastnost, ki je Maninov model ne omenja. Poleg vsebinske težnje k populističnim gestam je vsaj v prvem obdobju zelo veliko komuniciral z javnostjo preko tiskovnih konferenc. Ta neposredni obrat k javnosti kaže na to, da se čuti dolžnega pojasnjevati svoje odločitve neposredno volilnemu telesu, čeprav njegov mandat ni vezan. Tudi volilno geslo stranke »Odgovornost za spremembe« kaže tendenco k temu, da želijo račune za svoja dejanja polagati neposredno volivcu.

S hitrim razvojem tehnologije se razvija tudi družba in predvsem način komunikacije, kar pomembno vpliva na predstavniški sistem. Manin v svojem modelu »osebne« ali »audience« demokracije še ne upošteva vseh

⁸ Konec marca 2008 se je razširila novica, da je nekdo, ki je bil prijavljen v omrežje prek domene v lasti SDS, manipuliral z glasovi javnomnenjske raziskave tako, da je računalnik vsakih 10 sekund pošiljal pozitiven glas za njenega predsednika in takratnega premierja, Janeza Janšo.

⁹ V preteklem mandatu 2004–08 je bilo v proceduro vloženih 850 predlogov zakonov, od tega jih je vlada vložila 710 ali 84 % (Poročilo o delu DZ, 2008: 29).

možnosti in pasti, ki jih prinaša internet in novi marketinški pristopi, tudi na političnem trgu. Stranke niso več odvisne od medijev, saj lahko preko interneta same ustvarjajo svoje televizijske kanale (npr. Youtube), vzdržujejo stik preko internetnih socialnih omrežij (npr. Facebook) in dosegaajo bralce na domu z ad hoc časopisi, v katerih same določajo vsebino. Vse informacije, ki jih potrebuje volivec, lahko doseže izza domače pisalne mize, zato je hitra, natančna in pregledna ponudba informacij zelo pomembna.

Predstavnštvo, kakršno se je izoblikovalo v Sloveniji, kaže elemente vseh treh tipov, ki jih je predstavil Manin. V glavnem prevladuje model »osebne« demokracije z določenimi elementi strankarske demokracije. V predstavnštvo, kakršno se je uveljavilo do sedaj, bo gotovo pomembno posegla sprememba volilne zakonodaje, ki je sicer na dnevnem redu slovenske politike že dlje časa. Po napovedih naj bi proporcionalni sistem ostal, uvedli pa naj bi preferenčni glas in ukinili okraje, s čimer bi zagotovili odločilen vpliv volivcev (Delo, 9. 1. 2009). Takšne spremembe bi po eni strani pomenile vrnitev k predstavnštvo, kakršno je bilo značilno za obdobje parlamentarizma, kjer volivci izbirajo svoje predstavnike na podlagi osebnega poznavanja, njihovih lokalnih zaslug in socialnega položaja. Takšen sistem lahko vodi do nastanka novih »notablov«, lahko pa, ob pogoju, da bodo stranke kandidirale takšne kandidate, dejansko pripelje do izvolitve predstavnikov »po meri ljudstva«.

Za novo poglavje v knjigi slovenskega parlamentarizma in predstavnškega sistema bi bilo treba spremeniti tudi slovensko ustavo. Institucionalna ureditev ne odgovarja nalogam, s katerimi se srečuje državni zbor. Ne samo hiter razvoj gospodarstva, znanosti in tehnologije, pač pa tudi globalizacija in nov okvir, v katerega smo prišli ob vstopu v Evropsko unijo, nalagata slovenskim parlamentarcem veliko dela, saj v povprečju delujejo v štirih delovnih telesih državnega zbora, zaradi zapletenosti vseh teh vprašanj pa svoje poglede težko uspejo pojasniti svojim volivcem, ker med njimi tudi ni zanimanja zanje. Njihova odgovornost pojasnjevanja volivcem tudi zadeve EU, ki postajajo vedno bolj naše notranje zadeve, in vprašanja, s katerimi se ukvarjajo različne mednarodne organizacije in institucije, prekoračujejo njihove zmožnosti. Že samo razumevanje evropskih tematik zahteva veliko poznavanje razmer in specifičnih znanj, ki jih morajo imeti poslanci, da lahko odločajo o njih. Specifičnost oz. potrebna strokovnost pa je še toliko večja pri vprašanjih, s katerimi se države srečujejo na globalni¹⁰ ravni. Parlament, ki »pooblašča« vlado za ravnanje v teh institucijah in organizacijah, hkrati pa tudi sam neposredno sodeluje v mednarodnih medparlamentarnih

¹⁰ Poleg tega se je treba zavedati, da sama globalizacija zmanjšuje možnosti soodločanja državljanov v demokratičnem procesu. Parlamentom povsod pojema odločevalska moč, zmanjšujejo se njihove pristojnosti v razmerju do vlade (z vprašanjem, kako zaustaviti erozijo parlamentarnih pristojnosti se že ukvarjajo v nekaterih državah, npr. v Veliki Britaniji).

institucijah,¹¹ mora na ta vprašanja podajati potreben odgovor. Majhnost slovenskega parlamenta praktično onemogoča, da bi se slovenski poslanci kompetentno spoprijeli s temi temami, saj takšne množice zadev, poleg lokalno slovenskih, enostavno ne zmorejo pokrivati.

Med poslanci so mnenja o povečanju državnega zbora deljena približno na polovico, pri čemer ohranitev pri zdajšnjem okviru zagovarja predvsem trenutna koalicija. Nizek odstotek poslancev povratnikov kaže na veliko fluktuacijo v politični eliti, kar je tudi svojevrsten fenomen. Še eno vprašanje glede institucionalne spremembe slovenskega predstavnškega telesa se tiče državnega sveta, ki je nekakšen zastopnik korporativnih interesov. Več kot polovica poslancev sicer meni, da bi ga bilo treba ukiniti, ker je nekoristen, to rešitev pa zagovarjajo predvsem desne stranke oz. stranke prejšnje koalicije, medtem ko so mnenja znotraj trenutnih vladnih strank porazdeljena.¹²

Vsakršno takšno poseganje v ustavo bi nujno potrebovalo tudi podporo »od spodaj«, od volivcev, oz. spremembe v slovenski politični kulturi in doemanju predstavnškega telesa. Pogoj za takšne spremembe pa sta med drugim tudi večja neodvisnost medijev ter informiranost javnosti.

LITERATURA

- Brennan, Geoffrey in Alan Hamlin (1999): On Political Representation: British Journal of Political Science 29 (1). 109–27. Dostopno preko: <http://www.jstor.org/stable/194298>, 14. 10. 2008.
- Brezovšek, Marjan (2002): Volitve in politično predstavnštvo. V Danica Fink-Hafner in Tomaž Boh (ur.), *Parlamentarne volitve 2000*, 51–69. Ljubljana: Založba FDV.
- Đukić-Veljović, Zlatija (1988): *Delegatstvo i demokratija*. Beograd: IRO.
- Grad, Franc (2000): *Parlament in vlada*. Ljubljana: Uradni list Republike Slovenije.
- Heywood, Andrew (1997): *Politics*. Basingstoke, London: Macmillan.
- Hobson, Christopher (2008): Revolution, Representation and the Foundations of Modern Democracy. *European Journal of Political Theory* 2008 (7). 449–71. Dostopno preko: <http://ept.sagepub.com/cgi/content/abstract/7/4/449>, 10. 11. 2008.
- Hrvatin, Sandra B., Kučić Lenart J. in Brankica Petković (2004): *Medijsko lastništvo: Vpliv lastništva na pluralizem in neodvisnost medijev v Sloveniji in drugih post-socialističnih evropskih državah*. Ljubljana: Mirovni inštitut.
- Lijphart, Arend (1977): *Democracy in Plural Societies: A Comparative Exploration*. New Haven in London: Yale University Press.

¹¹ Več o tem glej v Zlatko Šabič (2008): *Building Democratic and Responsible Governance: The Role of International Parliamentary Institutions*. *Parliamentary Affairs* 61 (2): 255–71

¹² Zajc Drago, Damjan Lajh in Marjeta Hočvar (2008): *»Stališča in ocene poslank in poslancev o vlogi Državnega zbora RS kot nacionalnega parlamenta države članice EU*. Ljubljana: Center za politološke raziskave na Fakulteti za družbene vede.

- Mansbridge, Jane (2003): Rethinking Representation: The American Political Science Review 97 (4). 515–28. Dostopno prek: <http://www.jstor.org/stable/3593021>, 14. 10. 2008.
- Manin, Bernard (1997): *The Principles of Representative Government*. Cambridge, New York, Melbourne: Cambridge University Press.
- McCrone, Donald J. in James H. Kuklinski (1979): The Delegate Theory of Representation: American Journal of Political Science 23 (2). 278–300. Dostopno preko: <http://www.jstor.org/stable/2111003>, 14. 10. 2008.
- Pitamic, Leonid (1996): *Država*. Ljubljana: Pravna obzorja.
- Pitkin, Hanna (1964a): Hobbes's Concept of Representation – I. The American Political Science Review 58 (2): 328–40. Dostopno preko: <http://www.jstor.org/stable/1952865>, 14. 10. 2008.
- (1964b): Hobbes's Concept of Representation – II. The American Science Review 58 (4). 902–18. Dostopno prek: <http://www.jstor.org/stable/1953289>, 14. 10. 2008.
- (1969): The Concept of Representation. V Pitkin Hanna (ur.), *Representation*, 1–23. New York: Atherton Press.
- Poročilo o delu državnega zbora v mandatnem obdobju 2004–2008 (2008): Ljubljana: Državni zbor Republike Slovenije.
- Poročilo o delu državnega zbora v mandatnem obdobju 2000–2004 (2004): Ljubljana: Državni zbor Republike Slovenije.
- Ribarič, Miha (1978): Delegatski sistem kot sredstvo integracije dela in politike. *Teorija in praksa* 15 (10). 1133–53.
- Rogowski, Ronald (1981): Representation in Political Theory and Law. *Ethics* 91 (3): 395–430. Special Issue. Symposium on Theory and Practice of Representation. Dostopno preko: <http://www.jstor.org/stable/2380793>, 10. 11. 2008.
- Sartori, Giovanni (1987): *The Theory of Democracy revisited*. Chatham: Chatham House Publishers.
- Stocks, J. L (1931): Representation. *Philosophy* 6 (24): 405–21. Dostopno preko: <http://www.jstor.org/stable/3746159> (10. 11. 2008).
- Šabič, Zlatko (2008): Building Democratic and Responsible Governance: The Role of International Parliamentary Institutions. *Parliamentary Affairs* 61 (2). 255–71. Dostopno preko: <http://proquest.umi.com/pqdweb?index=2&did=1456406051&SrchMode=1&sid=1&Fmt=6&VInst=PROD&VType=PQD&RQT=309&VName=PQD&TS=1239007364&clientId=16601>, 6. 4. 2009.
- Testen, Petra (2005): Kje, kdaj in kako se je rodila ideja parlamentarizma? Abc različnih političnih sistemov in idej. V Barbara Vogrinc (ur.): *Analiza razvoja slovenskega parlamentarizma*. 10–44. Ljubljana: Inštitut za civilizacijo in kulturo.
- Tocqueville, Alexis de (1996): *Demokracija v Ameriki I*. Ljubljana: Krtina.
- Vasović, Vučina (1991): Parlamentarizam i demokratija: V *Parlamentarizem, dileme in perspektive*, zbornik referatov Politološki dnevi Ankarna. 31. 5.–1. 6. 1991, ur. Kranjc Stane, Strmičnik Berni, 14–36. Ljubljana: Slovensko politološko društvo.
- Zajc, Drago (2000): *Parlamentarno odločanje*. Ljubljana: Založba FDV.
- Zajc, Drago (2001): Demokratične volitve in prehod v nekaterih novih državah na območju nekdanje Jugoslavije. V Danica Fink-Hafner, Miro Haček (ur.), *Demokratični prehodi II*: 17–51. Ljubljana: Založba FDV.

- Zajc, Drago (2004): *Razvoj parlamentarizma. Funkcije sodobnih parlamentov*. Ljubljana: Založba FDV.
- Zver, Milan (1991): Zaton protiparlamentarnega »fundamentalizma«? V Stane Kranjc, Berni Strmičnik (ur.), *Parlamentarizem, dileme in perspektive*, zbornik referatov Politološki dnevi Ankarana. 31. 5-1. 6. 1991, 37-51. Ljubljana: Slovensko politološko društvo.